

ПОРЯДОК ЗАМІЩЕННЯ ПОСАДИ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті проводиться порівняльний аналіз порядку заміщення глави держави у монархіях та республіках, досліджуються системи престолонаслідування. Зроблено висновок щодо посилення тенденцій демократизації виборчого законодавства, яке регламентує порядок заміщення посади глави держави.

Ключові слова: глава держави, президент, монарх, престолонаслідування, вибори.

На геополітичній карті світу налічується понад двісті держав і у кожній із них є інститут глави держави. Глава держави – це вища посадова особа або колегіальний державний орган, що, зазвичай, займає найвищий щабель в ієрархічній системі органів державної влади і здійснює верховне представництво держави як у межах її кордонів, так і у відносинах з іншими країнами [1, с. 52]. Зауважимо, що главою держави у республіках є президент, у монархіях – монарх. Проте крім звичних форм глав держави, таких як президент та монарх, існують і нетипові юридичні форми, зокрема плеємінний вождь, колегіальний орган, хунта, глава держави за сумісництвом тощо. Вони суттєво відрізняються один від одного не лише обсягом своїх повноважень, місцем і роллю в державному механізмі, строками повноважень, але й порядком зайняття ними найпочеснішої посади – посади глави держави.

Аналіз спеціальної юридичної літератури показав, що інститут глави держави під тим чи іншим кутом зору неодноразово досліджувався такими відомими ученими-конституціоналістами як М. В. Баглаєм, М. О. Баймуратовим, В. В. Кравченком, А. М. Колодієм, В. Ф. Мелашенком, О. М. Мурашиним, В. Ф. Погорілком, О. Ф. Фрицьким, В. Є. Чіркиним, В. М. Шаповалом та іншими. Результати наукових досліджень згаданих учених мають належну як загальнотеоретичну, так і практичну цінність, тому заслуговують на увагу. І все ж, варто зауважити, що в науці конституційного права відсутні системні наукові напрацювання, предметом дослідження яких були б питання, пов'язані з видовою багатоманітністю правових відносин у контексті зайняття ними чи іншими особами посади глави держави.

Відтак, метою даної публікації є не лише узагальнення надбань конституційно-правової теорії і практики у сфері нормативної регламентації порядку заміщення посади глави держави, але й проведення порівняльного аналізу щодо заміщення таких посад у монархіях та республіках.

Аналіз спеціальної джерельної бази показав, що у світі визнані декілька шляхів заміщення посади глави держави. Перший спосіб передбачає автоматичне заміщення посади глави держави в порядку престолонаслідування. Саме такий спосіб заповнення вакантної посади є традиційним для країн з монархічною формою державного прав-

ління, зокрема Бельгії, Японії, Нідерландів, Великобританії, Таїланду та інших.

Престолонаслідування у монархіях здійснюється у порядку, передбаченому національним законодавством, яке приймається з урахуванням історичних та національних традицій, релігійних вимог та династичних зв'язків тощо. Характерною особливістю законодавства, що регламентує порядок заміщення глави держави у монархіях, є підвищений ступінь стабільності. Наприклад, у Великобританії діє Закон про престолонаслідування від 1710 р., у Швеції аналогічний Закон прийнятий ще у 1810 р. (поправки внесені в 1974 р.) і є чинним донині, відповідний закон діє і в Данії (1953 р.).

Водночас варто зауважити, що законодавство про престолонаслідування в країнах з монархічною формою правління дуже різне, оскільки здійснюється за неоднаковими спадковими системами. Загалом вирізняють дві основні спадкові системи – салічну і кастильську.

Кастильська система (назва походить від місцевості в Іспанії, де вперше була застосована в XV ст.) ґрунтується на принципі первородства – спадкоємцем престолу визнається старший нащадок царюючого монарха, як правило, чоловічої статті, проте немає заборони щодо спадкування престолу особою жіночої статті, яка має прямі родинні зв'язки з монархом. Так, згідно з п. 2 Ч. I Конституції Королівства Данії від 5 червня 1953 р. «Королівська влада спадкується представниками королівської династії чоловічої і жіночої статті у відповідності з положеннями Закону про престолонаслідування від 23 березня 1953 р.».

Змістовно близькими є конституційні норми, які регламентують порядок спадкування престолу і в інших західноєвропейських монархіях. Наприклад, Конституція Норвежського Королівства від 17 травня 1814 р. у параграфі 6 визначила: «Престол спадкується по прямій лінії дітьми, котрі народилися в законному шлюбі від Королеви і Короля, або тим, хто сам має право на престолонаслідування; при цьому найближчій лінії віддається перевага перед віддаленою або старшої лінії перед молодшою». Крім того, до числа спадкоємців престолу відноситься також ненароджена дитина, яка негайно займає належне їй місце по лінії спадкування, як тільки вона появилася на світ».

При відсутності прямих нащадків чоловічої статті престол, за кастильською системою, успадкує жінка, тобто донька монарха. Водночас, якщо є старша донька і молодший син, то владу успадкує молодший син. Саме в даному випадку пріоритетним є не принцип первородства, а стать. За кастильською системою здійснюється успадкування престолу в таких західноєвропейських монархіях як Великобританія, Іспанія, Данія, Люксембург та інших.

Натомість салічна система (походження назви достеменно невідоме) престолонаслідування не допускає спадкування престолу жінкою, навіть за умови, якщо вона є прямим нащадком монарха. Дійсно, у монархічних державах сходу жінки не допускаються до наслідування престолу, що пов'язано з релігійними традиціями, менталітетом народів сходу, історичними традиціями тощо. Салічна система престолонаслідування діє у таких монархіях як Марокко, Саудівська Аравія, Катар, Кувейт, Йорданія тощо. Крім того, сьогодні така система престолонаслідування використовується і в Японії. Основна проблема заміщення посади монарха у цій державі полягає в тому, що останні майже сорок років в імператорській родині не народилося жодної особи чоловічої статті [2, с. 695].

Салічна система передбачає відповідний порядок спадкування престолу, тому ґрунтується на чіткій нормативній базі. Наприклад, Конституція Йорданського Хашимитського Королівства спадкується династією короля Абдали Бен Аль-Хусейна по прямій чоловічій лінії: а) Королівський титул повинен переходити від власника престолу до його старшого сина, а потім до старшого сина його сина і далі по прямій нащадкам по вказаній лінії. Якщо старший син помер до зайняття престолу, його спадкує старший син померлого, не дивлячись на наявність у нього братів. Король може обрати спадкоємцем одного із своїх братів. У цьому випадку престол переходить від власника до нього; б) престол може посісти лише мусульманин, у здоровому розсудку, народжений від законної дружини, обоє батьків якого є мусульманами» [3, с. 236].

Досить цікавою і, водночас, різною є система регентства у країнах з монархічною формою державного устрою. Якщо монарх помер, а спадкоємець престолу є малолітнім, то до моменту досягнення ним повноліття призначається над майбутнім спадкоємцем регент. Так, згідно ст. 6 Конституції Великого герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. «Якщо у випадку смерті Великого Герцога його спадкоємець є неповнолітнім, то у відповідності з фамільним пактом вводиться регентство». Варто зауважити, що за кастильською системою опікуном-регентом може бути вдова або вдівець, а за салічною системою, як правило, призначається регентська рада, до складу якої входять найближчі родичі чоловічої статті.

Правові системи певних держав світу мають традицію виборного монарха. Так, монарх призна-

чається (обирається) своєю родиною у таких державах як Саудівська Аравія, Південноафриканське Королівство Свазіленд, Катар тощо. Натомість в інших державах монарх обирається главами федерацій на певний строк, зокрема у Малайзії – глави султанатів обирають верховного правителя строком на 5 років.

Виборною є посада глави держави в Об'єднаних Арабських Еміратах [4, с. 148]. У цій державі Верховна рада емірів зі свого кола обирає строком на 5 років особу, яка займає посаду з нейтральною назвою – президент, тим самим не провокується зверхність одного еміра над іншими, оскільки це, по суті, адміністративна посада. Президент в Об'єднаних Арабських Еміратах – це перший серед рівних.

Монархічна форма державного правління у світі є досить поширеною, незважаючи на те, що на утримання королівської родини з державного бюджету щороку виділяються значні кошти. Проте, зауважимо, що, зачасти, саме монархічні країни приваблюють значну кількість туристів, які хочуть ознайомитися з історією та культурою держави, главою якої є монарх. Відомо, що сьогодні монархічна форма правління існує майже в половині західноєвропейських держав (Великобританія, Данія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, а з 1947 р. і в Іспанії).

Сучасна теорія і практика державотворення виокремлює ще один спосіб заміщення посади глави держави. Так, королева Великобританії є главою держави за сумісництвом і у тих країнах, які входять до Співдружності, очолюваної Великобританією. На 1 січня 2003 р., до Співдружності входило 54 держави – Австралія, Нова Зеландія, Ямайка, Сінгапур, Гамбія, Замбія, Канада, Кенія, Нігерія, Самоа, Шрі-Ланка та інші. Сьогодні із 49 країн Співдружності королева Великобританії є главою в 17 державах – це Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос, Ямайка та інші. Практично ці держави, зберігаючи традицію колишніх доменів, Великобританії, визнають британську королеву своїм главою держави. У країнах Співдружності за рекомендацією уряду кожної держави британський монарх призначає свого представника – генерал-губернатора, який діє за погодженням з місцевим урядом і виконує функції глави держави здебільшого церемоніального характеру. Водночас інші держави, хоча і входять до такої Співдружності, проте мають власного главу держави (Малайзія, Тонга, Свазіленд) [5, с. 588].

Підсумовуючи зауважимо, що монарх може зайняти посаду глави держави в різний спосіб, зокрема через престолонаслідування, вибори або призначення, до того ж на різний строк – від 5 років і до кінця свого життя.

Незважаючи на те, що в західноєвропейських державах міцно зберігаються традиції монархічного правління, проте в світі спостерігається тенденція відходу від монархії до республіканської форми правління. Так, сьогодні такий перехід відбувся в таких державах як Індія, Пакистан, Шрі-

Ланка, Кенія, Нігерія, Лівія, Афганістан, Ефіопія та інших. Відтак, спробуємо проаналізувати основні шляхи заміщення посади глави держави у країнах з республіканською формою правління.

У республіках главою держави є президент, який займає цю посаду винятково через вибори, проте процес обрання президента в країнах здійснюється в різний спосіб. Президент може бути обраний:

1) громадянами певної держави, які мають активне виборче право. У президентських і змішаних (президентсько-парламентських) республіках глава держави обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування, яке здійснюється громадянами відповідної держави. Так, народ обирає главу своєї держави в Україні, Франції, Польщі, Російській Федерації, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдові, а також в інших країнах СНД;

2) парламентом держави. Такий спосіб обрання глави держави функціонує у парламентських республіках, а також можливий у змішаних (парламентсько-президентських) республіках. Глава держави, тобто президент, обирається безпосередньо парламентом у Чехії, Словаччині, Угорщині, Мальті, Ізраїлі та інших державах;

3) спеціальними колегіями, тобто парламентом і представниками відповідних адміністративно-територіальних одиниць чи федерацій. По суті, тут зберігається традиція Установчих Зборів. Обрання президента в таких спосіб здійснюється відповідними суб'єктами, а саме:

а) колегією виборців, що називається «Федеральні збори», обирається Федеральний президент у Федеративній Республіці Німеччині. До складу такої колегії входять депутати Бундестагу і рівна їм кількість представників від ландтагів (парламентів) земель;

б) колегією виборців, що складається з депутатів, сенаторів і представників областей, обирається президент Італії;

в) виборчою колегією, що складається із членів федерального парламенту і законодавчих зборів штатів, обирається глава держави в Індії. До того ж, кожний член колегії має кількість голосів пропорційну кількості населення, яку він представляє.

Водночас різноманітність зазначених форм обрання глави держави у республіках не є вичерпною, тому може бути доповнена відповідними різновидами. Наприклад, у США існує двоступенева виборча система – праймериз. Спочатку населення кожного штату обирає членів виборчої колегії у кількості, яка дорівнює кількості її представників у Конгресі [6, с. 345]. І ще три виборці від федерального округу Колумбія, в якому знаходиться столиця США – Вашингтон. Всього виборча колегія налічує 538 осіб, які належать до однієї з двох партій або до демократів, або до республіканців. Отож, у другому турі тільки 538 виборщиків беруть участь у голосуванні за кандидата на посаду глави держави США. Вони віддають свій

голос тільки за того кандидата, який належить до їхньої партії (демократів чи республіканців). Обраним на посаду Президента США вважається той кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів.

У протилежному випадку питанням обрання Президента США буде займатися Палата представників, яка із трьох кандидатів, які набрали найбільше голосів виборців, обере найдостойнішого. В такий спосіб був обраний Президент США у 1825 р. Це, практично, був єдиний випадок в історії США, коли президента обрала Палата представників.

Отже, у США діє досить архаїчна і складна система виборів глави держави, що значною мірою пов'язано як з ускладненим порядком внесення змін і доповнень до Конституції США, так і з стійким бажанням американського народу зберегти свої давні державно-правові традиції.

Водночас у конституційно-правовій теорії і практиці визнаний інститут глави держави за сумісництвом. Наприклад, Канцлер ФРН виконує функцію глави держави у федеральних землях за сумісництвом. Крім того, найоригінальнішим легітимним главою держави в Західному Самоа (острівна країна Океанії) є племінний вождь, який підтриманий народом своєї країни і визнаний іншими державами, буде виконувати функції глави держави довічно. Ім'я вождя – Маметоа Танумафілі II. Усі зазначені вище способи заміщення посади глави держави як у республіках, так і монархіях об'єднує одна характерна риса – легітимність (законність).

Натомість вирізняється із зазначеної когорти такий інститут глави держави як хунта. Хунта (іспанський термін, що означає збори, об'єднання) – це одноособовий або колегіальний глава держави, який приходить до влади незаконно, завичай, через військовий переворот. Найчастіше такі перевороти відбувалися в XIX–XX ст. ст. в країнах Латинської Америки, зокрема Сомалі та Лівії були жертвою жорстокої боротьби хунти за владу.

Підсумовуючи зазначене, доходимо таких висновків:

1) конституційно-правова теорія і практика виокремлюють різні види глави держави – президент, монарх, колегіальний орган, племінний вождь, глава держави за сумісництвом, хунта тощо;

2) багатогранність інституту глави держави опосередковує різноманітність законодавчо визначених способів зайняття даної посади: а) у республіках глава держави завжди є виборним або займає цю посаду за сумісництвом; б) у монархіях посада глави держави займається в різний спосіб, зокрема через успадкування престолу, через вибори, через призначення тощо;

3) як у республіках, так і монархіях спостерігається загальна тенденція в напрямку демократизації виборчого законодавства, яке регламентує порядок заміщення посади глави держави.

Література

1. Законотворча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 344 с.

2. Конституционное право зарубежных стран: учебник для вузов / Под общ. ред. чл.-корр. РАН, проф. М. В. Баглая, д.ю.н., проф. Ю. И. Лейбо и д.ю.н., проф. Л. М. Энтина. – М.: Норма, 2006. – 1056 с.

3. Конституційне право зарубіжних країн: Хрестоматія: навч. посіб./ Упоряд. В. О. Ріяка. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.

О. Л. Лукаш

Порядок замещения поста главы государства: проблемы теории и практики.

В статье осуществляется сравнительный анализ порядка замещения главы государства в монархиях и республиках, исследуются системы престолонаследования. Сделан вывод об усилении тенденций демократизации избирательного законодательства, которое регламентирует порядок замещения поста главы государства.

O. L. Lykasch

The order to fill the post of head of state: the problems of theoretical and practice.

In the article realization comparative analyses of order to fill the post of head of state in monarchy and republic, exploration the systems of succession to the throne. It was concluded about strengthening tendencies decentralization of electoral laws, which regulations the order to fill the post of head of state.

4. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібн. / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

5. *Нипорко Ю. І.* Співдружність, очолювана Великобританією // Юрична енциклопедія: В. 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. Енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 588 – 589.

6. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч. посібн. / В. М. Безчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін, С. М. Пашков; За ред. В. М. Безчастного. – К.: Знання, 2007. – 467 с.